

Тарбия жараёнининг аҳамияти . Тарбиявий таъсир қилиш воситалари

Режа:

1. Тарбиянинг асосий мазмун моҳияти.
2. Ўқув –тарбиявий вазиятларнинг турлари ва уларни ташкил этиш.
3. Таълим – тарбия усуллари тўғрисида умумий тушунча.
- 4.Талим-тарбия жараёнида таълим олувчиларни фаоллаштириш.

Таянч сўзлар:

Дидактика — педагогиканинг тармоғи. Таълим-тарбия назарияси, яъни мақсадлари, мазмуни, қонуниятлари, тамойилларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

Маҳорат — шахснинг тажриба орқали орттирган хусусияти. Бирор соҳадаги мослашувчан кўникма ва ижодкорлик асосида ҳосил бўлган касбий кўникмаларнинг юқори даражаси, касбий моҳирлик. Бирор фаолият соҳасидаги юқори даражада эгаллан-ган билим, кўникма, малакаларни амалиётда юқори сифат ва самарадорлик билан қўллаш.

Таълим – илм-фан ёки касб-ҳунар соҳалари бўйича эгалланиши зарур бўлган маълумот ва кўникмалар мажмуи; билим.

Тарбия – 1. Болани боқиб ва таълим бериб катта қилиш, вояга етказиш учун қилинадиган меҳнат ва ғамхўрлик. 2. Иш-ҳунар, одоб-ахлоқ ўргатишга ва, умуман, кишининг ғоявий ва маънавий қиёфасини шакллантиришга қаратилган таълим тизими. 3. Парвариш, қаров: 1) тарбиялаб катта қилмоқ, вояга етказмоқ, ўстирмоқ, улғайтирмоқ; 2) илм-ҳунар бермоқ, одоб-ахлоқ ўргатмоқ, тарбиялаб бирор хислат-фазилатни сингдирмоқ; 3) парвариш қилмоқ.

Тарбия масаласи барча жамиятлар учун ҳаёт-мамот масаласи, келажакнинг тақдири билан боғлиқ масала бўлиб келган. Ҳеч қандай инсон дунёга ҳамма нарсани билувчи бўлиб, шаклланган ҳолда келмайди. Унинг бутун ҳаёти тўхтовсиз ҳаракатдан, ривожланишдан узлуксиз ҳолдаги шаклланишдан иборатдир. Токи инсон ҳаёт экан, ҳеч бўлмаганда сочлари оқаргунга қадар таълим-тарбия олишга муҳтож, қодир ва тарбияланиши керак.

Ёш авлод ҳал қилувчи икки омил – ҳаётнинг ўзи ва тарбия таъсири остида шаклланади, камолга етади. Бу ҳақида буюк аждодларимиздан бири – Абу Абдулло Рудакий: “Ҳар киши олмаса ҳаётдан таълим, Унга ўргатаолмас ҳеч бир муаллим.” деган бўлса, бошқа бири – Абдулла Авлоний: “... тарбия бизлар учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир”, деб жуда ўринли таъкидлаган. Бунда англашиладиган фикр шуки, инсоннинг ҳаётдан сабоқ олиши, ўрганиши, объектив таъсир – бирламчи, лекин шу ўрганиш жараёни тўғри бўлиши учун унга педагогик тарбия (субъектив таъсир) ҳам керак. Тарбиянинг эса учта тури мавжуд: оила тарбияси, ижтимоий тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаш. Таълим бериш – фақат мактабнинг иши эмас. Мактаб таълим олиш учун калит беради холос. Мактабдан ташқаридаги таълим – бу бутун ҳаётдир. Инсон бутун ҳаёти давомида ўзига ўзи таълим бериши керак. Шунинг учун инсон мактабдан ташқарида ҳам таълим олиши ва тарбияланиши, яъни ўз-ўзини тарбиялаши лозим. Ҳар қандай инсон ҳаёти давомида иккита тарбия олади: биттасини унга ота-оналар ўз ҳаёт тажрибалари шаклида беради, иккинчисини, яъни муҳимроғини эса, унинг ўзи олади. Тарбия масаласида ўз-ўзини ривожлантириш ишига энг кўп ўрин берилиши керак, зеро инсоният фақат ўз-ўзини тарбиялаш йўли билангина муваффақиятли ривожлана олган. Албатта оиладан кейинги тарбияни мактабдан олиш керак. Лекин инсон мактабдан кейин ҳам тарбияланади ва бу тарбия инсонга таъсир этиши, оқибатлари билан аввалгисидан ҳам муҳимроқдир. Ҳар қандай ҳақиқий тарбия фақат ўз-ўзини тарбиялаш орқали олинади. Инсон бошқа одамлардан ёки китоблардан билиб олганларини ўзининг мустақил фикрлашлари, кечинмалари, мулоҳазалари орқалигина чуқур англаши мумкин. Билмаганларимиз уммондек

чексиз, билганларимиз эса – ана шу уммондан бир томчи холос. Шунинг учун ўз-ўзига таълим ва тарбия беришни бир лаҳзага бўлсада тўхтатиб бўлмайди. Ўз фикрини яхши ифодалаб бера олмаслик – бу камчилик. Лекин ўз мустақил фикрига эга бўлмаслик – бу янада каттарок камчилик, қуср. Мустақил фикрлар эса мустақил равишда эгалланаётган билимлар орқали, яъни ўз-ўзини тарбиялаш натижасида шакллантирилади. Инсон фақат ўзининг оқиллиги туфайлигина доно бўлиши мумкин. Бошқаларнинг таълим-тарбияси, кўрсатмалари – маслаҳат овозига эга бўлган омидир. Ҳеч ким ўзининг шахсий иқтидорисиз, ҳаракатисиз мақсадига ета олмайди. Ташқаридан кўрсатилган ёрдам ўз тиришқоклиги, ҳаракатининг ўрнини боса олмайди. Комил бўлишнинг ягона йўли – шахсий фаолиятни, ўз-ўзини тарбиялашни кучайтиришдир. Ўз ҳаётий тажрибасини ҳар тарафлама бойитмасдан туриб тарбияланиш – бу қуруқ гапдир. Бирок юқоридаги фикрлардан ўз-ўзини тарбиялашни мутлоқлаштириш маъноси, ҳулосаси келиб чиқмаслиги керак. Ўз-ўзини тарбиялаш масаласи бугуннинг энг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Агар биз тарбиянинг бу турига бугун етарлича эътибор бермаяпмиз, унинг назарий, амалий, ташкилий жиҳатларини илмий ва услубий адабиётларда талаб даражасида ёритмаяпмиз, ўқув муассасаларида эса умуман аҳамият бермаяпмиз десак хато қилмаймиз. Ўз-ўзини тарбиялаш инсоннинг қадриятли тасаввур ва социал мўлжалларга мувофиқ ижтимоий шарт-шароитлар ҳамда тарбия таъсири остида шаклланувчи ўз ижтимоий фазилатларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришга йўналтирилган онгли фаолиятдир. Ўз-ўзини тарбиялаш инсонни янада комилроқ бўлиш учун онгли равишдаги интилиши билан боғлиқ бўлиб, ижтимоий аҳамиятга молик ҳислат ва сифатларни ҳосил қилиш ҳамда такомиллаштириш, онги ва ахлоқидаги камчиликларни бартараф этиш кабиларни қамраб олади. Ўз-ўзини тарбиялашнинг мазмуни шахс яшаб турган ижтимоий шарт – шароитларга боғлиқ бўлади. Обьектив шарт-шароитлар таъсири остида ҳамда тарбия жараёнида инсоннинг ўзига хос ички дунёси шаклланадики, бу кейинчалик ўз-ўзини тарбиялашнинг лаёқати, интилиши ва имкониятини аниқлаб беради. Бироқ, ўз-ўзини тарбиялаш тарбия жараёнидаги қандайдир ёрдамчи омил эмас, балки тарбиянинг мустақкам асоси (фундаменти)дир. Агар инсон ўз-ўзини тарбияламаса, уни ҳеч ким тарбиялай олмайди. Ўз-ўзини тарбиялаш инсон ҳаётининг маълум бир босқичидагина фундаментга айланиши мумкин. Ўз-ўзини тарбиялаш билан қўллаб-қўлтиқланмайдиган тарбия самарасиз бўлади. Фақат уларнинг бирлиги ва ижтимоий йўналтирилганлиги кўзланган натижаларга олиб келиши мумкин. Ўз-ўзини тарбиялашнинг механизми ўзаро бири-бирига боғлиқ бўлган — субъектив, ички – ўз-ўзини англаш, ўз-ўзини таҳлил қилиш, ўз-ўзини баҳолаш, ўз-ўзини танқид қилиш, ўз-ўзини назорат қилиш; — объектив, ташқи – ташқи дунёдаги хилма-хил фаолият каби жиҳатларини ўз ичига олади. Ўзгага тарбия беришдан кўра ўзни тарбия этмоқ юз чандон оғирроқдир. Ўзгага тарбия бериш учун билимга ёки ҳаёт тажрибасига таяниб, тоқатингиз етганича насиҳат қиласиз. Тарбияланувчи насиҳатларингизни қулоққа олмаса, қўл силтаб қўя қоласиз. Киши ўзини тарбия қилиши учун эса жуда мустақкам иродага эга бўлиши керак. Чунки ўзини тарбия этмоқлик вужудингизга ҳукмронликни даъво этаётган нафс ва шайтон билан олишиб, енгмоқликдир”. Агар инсон ўзини жамият ҳаётидаги иштирокини яхши ҳис қилса, у инсонлар учун нафақат моддий неъматлар яратади, балки ўз-ўзини ҳам яратаётган бўлади. Фуқаролик руҳи аниқ ифодаланиб турган меҳнатдан ҳақиқий ўз-ўзини тарбиялаш бошланади. Бунда ҳаёт қонунларини билиш – бошқа қонунларни билишга нисбатан бекиёс даражада муҳимдир. Ўз-ўзини комиллаштиришга олиб боровчи билим эса энг биринчи аҳамиятга молик билимдир. Ҳеч қачон ўз ишидан, ўзидан кўнгили тўлмаслик, доимо ўз камчиликларини бартараф этиш билан овора бўлиб яшаш ва бошқаларнинг камчиликларини уларнинг юзига солмаслик, ўзини одамлардан қарздор деб билиш, маъсулиятни ҳис қилиб яшаш – ўз-ўзини тарбиялаётган ҳамда комиллаштираётган кишининг фазилатларидандир. Бу фазилатларнинг моҳияти Ҳазрати Алининг (р.а.) қуйидаги фикрида шунчалик қисқа, шунчалик аниқ ва тушinarли ифодалаб берилганки, бу фикрнинг гўзаллиги ҳамда ҳаққонийлигига лол қолмасдан илож йўқ: “Барча яхшилик – бу уч ҳислатдир: назарда, сукутда ва сўзда! Эътиборсиз ҳар қандай назар – хато, тафаккурдан холи сукут – ғафлат, зикрдан йироқ сўз – беҳудадир. Назарида эътибор, сўзида зикр бўлган, сукутда тафаккур қилган, хатосига йиғлаб, кишиларга озор бермагин кишига олий

мақом бўлсин”. Ана шу хислатларни ўзида шакллантириш – давр талаби ва ҳар бир комиллашаётган инсоннинг бурчидир. Инсон ўзининг такомиллашуви ва комиллиги ҳамда комиллиги учун меҳнат қилиш орқалигина эришмоғи мумкин. Агар инсон ўзининг жамият ҳаётидаги иштирокини ҳис эта билса, у нафақат бошқалар учун ишлаётган, моддий бойликлар яратаётган бўлади, балки ўзини ўзи яратади. Ўзини ўзи тарбиялаш очиқ-ойдин фуқаролик руҳи ифодаланиб турган фаолиятдан бошланади. Ўзини ўзи тарбиялаш-тарбиянинг қандайдир иккинчи даражали элементи эмас, балки унинг асоси, пойдеворидир. Агар инсон ўзини ўзи тарбияламаса, уни ҳеч ким тарбиялай олмайди. Ўзини ўзи тарбиялаш – бу инсоннинг ҳаракатдаги шаъни, кадр-қимматидир. Токи биз ўз-ўзимизни тарбияламасдан туриб, болаларни ёки ким бўлишидан қатъи назар, бошқаларни тарбиялашни ҳоҳлар эканмиз, тарбия масаласи мураккаб иш бўлиб қолаверади. Агар биз бошқаларни фақат ўзимизни тарбиялаш орқалигина тарбиялай олишимизни тушиниб етсак, тарбия муаммоси ҳал этилган бўлади. Ва биргина мен ўзим қандай яшашим керак деган масаласи қолади холос. Болаларни тарбиялаш ўз-ўзимизни такомиллаштиришимиздир ва бунда болаларнинг ўзларидан бошқа ҳеч ким улардек ёрдам бера олмайдилар, чунки улар ростгўй бўладилар. Комиллашув (такомиллашув) шунинг учун ҳам инсонга хос фазилатки, агар у ростгўй бўлса, ҳеч қачон ўздан кўнгли тўлмайди. Фақат ҳаётда ва одамлар билан мулоқотдагина комиллашиш мумкин. Агар инсон одамлар орасида яшаб, комиллашувни ўзининг бош мақсади қилиб қўйса, амалий ишларида ҳам юзаки ишларда ютуқ изловчи одамга нисбатан кўпроқ натижаларга эришади. Бошқаларнинг қалби ва руҳига ижобий таъсир кўрсатаётган инсон ўзининг руҳига ҳам афзаллик бахш этади. Инсон бошқаларни оқил қилишга интилиш баробарида ўзи ҳам донолашиб бораверади. Бошқаларнинг хатосини сидқидилдан тўғрилаётган инсон, кўпроқ ўз хатосини тўғрилаётган бўлади. Бошқаларни тарбиялаётиб биз биринчи навбатда ўзимизни тарбиялаймиз. Қалб болалариникидек беғубор бўлиши керак. Қалбнинг қаримайдиган болалиги – чинакам ўз-ўзини тарбиялашнинг асосидир. Ким ўзида ҳар қандай лаҳзаларда ўз қалби билан юзма-юз тура олишни ҳамда ундан ҳеч қандай нотўғри тушунча ёки одат туфайли узоқлашмасликни сақлаб қололса, фақат шундай одамгина ўз-ўзини комиллаштириш йўлида қадам ташлаётган ва бошқаларни ҳам ортидан эргаштириб кетаётган бўлади. Ўз хатосини англаб етиш ва тан олишдан бошқа ҳеч нарса инсонни чуқур ва жиддий тарбиялай олмайди. Ўз хатосини тан олиш ўзини ўзи тарбиялашнинг энг асосий воситаларидан биридир. Ҳаёт қонунларини билиш бошқа кўпгина билимларга нисбатан, шубҳасиз, муҳимроқдир. Ўзини ўзи комиллаштиришга тўғридан-тўғри олиб борадиган билим эса барчасидан муҳимроқдир. Ўзини ўзи тарбиялаш ўзини ўзи назорат қилишнинг таркибий қисмларидан биридир. Ўзини ўзи назорат қилиш механизмининг таркибига ўзини ўзи тарбиялашдан ташқари яна маслак (ишонч), сезги, одат; ўзига ўзи баҳо бериш (виждон) ҳам киради. Ўзини ўзи тарбиялашнинг маъноси шуки, инсон ўзидаги ахлоқий фаолиятни аниқ мақсад сари йўналтирган ҳолда ривожлантиради, ижобий фазилатларини такомиллаштириб, салбийларини бартараф этади. Ўзини ўзи тарбиялаш – бу ўзини ўзи ишонтириш, ўз-ўзини танқид, ўзини ўзи чеклаш, ўзини ўзи мажбурлашдир. Ўзини ўзи тарбиялаш шахс ҳаётининг барча йўналишларида олиб борилади ҳамда унинг ахлоқий, жисмоний ва эстетик фазилатларини тарбиялаш ёки такомиллаштиришга қаратилган барча фаолиятни қамраб олади. Бу фаолият ҳамма ерда ва мунтазам амалга оширилади. Мазкур тарбиянинг мазмуни албатта шахс яшаб турган шароитга боғлиқ бўлиб, унинг эҳтиёжидан келиб чиқади ва талабларига бўйсунади.

Таълим жараёни — ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятининг йиғиндисидан иборат. Бу жараён ўқитувчи томонидан маълум бир мақсадга йўналтирилган бўлади, доимо динамик тарзда ўзгариб боради. Таълим давомида ўқувчиларнинг шахсий хислатлари шакллантирилади ва ривожлантирилади. Таълим жараёнларининг асосий вазифаси илмий ҳақиқатларни ижодий ўзлаштириш орқали юз беради. Билим турлари, ўрганилаётган объектлар бевосита кўриш йўли билан эмас, балки ўқитувчининг ҳикояси, тасвирлаб бериши орқали идрок этиш йўли билан эгалланади. Ўқув жараёнини ҳаракатлантирувчи кучлар қарама-қаршиликлар бирлиги ва уларнинг ўзаро курашидан иборат. Бунга тўхтовсиз равишда мукамаллаштиришга муҳтож

бўлган жараённинг муҳим ҳолатлари орасидаги қарама-қаршиликлар мисол бўла олади. Булардан ташқари, ўқув жараёнининг ички ўзига хос қарама-қаршиликлари мавжуддир. Ўқувчиларнинг ўзлаштириши ва кўникмалар ҳосил қилиши билан ушбу эҳтиёжларни қондиришнинг ҳақиқий имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар бунга мисолдир. Бундай қарама-қаршиликларни турли педагогик услублар, шакллар, кўргазмалилик воситаларини жорий этиш орқали ҳал этиш мумкин.

Таълим-тарбия жараёни фақатгина билимлар, кўникма ва малакаларни шакллантириб қолмай, балки ўқувчи шахсига комплекс равишда таъсир этишга йўналтирилган бўлади. Таълимнинг таҳлили билан бир вақтда ахлоқий тарбия вазифалари ҳам амалга оширилади, яъни ўқувчиларда ахлоқий, эстетик, этик қарашлар, тасаввурлар ва шунга мувофиқ хатти-ҳаракатлар, муносабатлар, эҳтиёжлар системаси шакллантирилади. Таълимнинг тарбиявий вазифаси объектнв жараёни белгиланган мақсадга йўналтирилганлик билан белгиланади.

Ҳар қандай ахлоқий тарбия таълим жараёнининг боришига ижобий, фойдали таъсир кўрсатади. Ахлоқий тарбия интизомга, уюшқоқликка, фаолликка ундайди ва ўз навбатида, таълим вазифаларини осон бажариш имконини беради.

Таълим-тарбия жараёни уч қирралидир. Биринчи қирраси—билим кўникмага ва ундан кейин малакага айланиш жараени, иккинчиси—шахсий сифатларни тарбиялаш ва ниҳоят, учинчиси—шаклланган хислатларни мустаҳкамлашдан иборат. Таълимнинг бу жараёнлари ёнма-ён амалга оширилади деб ёндошиш мумкин эмас. Бу қирралар жуда мураккаб боғлиқликда бўлади, бири бошқасининг давоми сифатида юзага чиқади. Албатта, ахлоқий тарбия жараёни тўғри ташкил этилган ҳолатда таълимнинг бориши жараёнига ижобий таъсир кўрсатади. Чунки бундай тарбия интизом, уюшқоқлик, фаоллик ва бошқа кўпгина, фазилатни шакллантириш учун шарт-шароит яратади. Ахлоқий тарбиясиз самарали таълим жараёни бўлиши мумкин эмас. Мана шунинг учун ҳам таълим жараёни таълимий ва тарбиявий вазифаларнинг муштараклигини намоён этади. Ахлоқий тарбия ва таълим яхлитлигини таъминловчи омиллардан бири таълим усуллари тарбиянинг таркиби сифатида намоён бўлса, иккинчидан, тарбия усуллариининг ўзи таълим олишни рағбатлантирувчи сифатида намоён бўлади. Таълим ва ахлоқий тарбия шахснинг ривожланишига кўмаклашади.

Ўқув жараёнини ташкил этиш давомида талабаларнинг бир-бирини тўлдириб бориш воситаларини қўллаш таълимни сифат жиҳатидан янги даражага кўтаради. Таълим ўқитувчи билан ўқувчининг ўзаро алоқаларини назарда тутаяди, ўзаро боғлиқ бу икки жараён — ўқитиш ва ўрганишдан иборат. Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро дидактик ҳамжиҳатлигисиз таълимни амалга ошириб бўлмайди. Ўқитувчи қанчалик фаоллик кўрсатмасин, агар билимларни ўзлаштирадиган ўқувчиларнинг ўзида онгли фаолият бўлмаса, ҳақиқатан ҳам таълим жараёни амалга ошмайди. Шунинг учун таълим жараёнида педагог ҳар икки томон фаоллигини таъминлаши керак. Таълим жараёнида ўқитувчи билан ўқувчи мулоқотлари муҳим аҳамиятга эга. Таълим: жараёнидаги мулоқот ўрганиш зарурлигини кўрсатади. Ўқиш ўрганишга нисбатан ижобий муносабатларнинг шаклланишига хизмат қилади. Ўқитувчининг ўз фанига иштиёқманд бўлиши, ўқувчилар билан яхши муносабат ўрнатиши, бир-бирига нисбатан ўзаро ҳурматни сақлаши, ўқув жараёнида ёрдам қўлини чўзиши, ўқувчиларнинг ютуқлари, муваффақиятлари ўқитувчи томонидан ўз вақтида ва адолатли баҳоланиши ҳамда оғир вазиятларда ўзини тута билиши — буларнинг барчаси: ўзлаштириш жараёнига ижобий таъсир кўрсатади. Ўқитувчининг маҳорат билан мулоқот ўрнатиши натижа сида таълимнинг тарбиявийлик даражаси ортади.

Таълим ва тарбия фақатгина бир қолипдаги нарса эмас, балки уни қуршаб турган муҳит, ижтимоий фойдали меҳнат, оммавий ахборот воситалари, жисмоний машқлар ва бошқа шунга ўхшаш дарсдан ташқари машғулотлар ёрдамида ҳам амалга оширилади.

Таълим жараёнининг таркибий қисмлари: мақсадлилик, рағбатлантириш, назорат тўғри йўлга солиш, баҳолаш билимларидан иборатдир. Таълим жараёнининг ушбу таркибий қисмлари педагоглар ва ўқитувчилар олдида мақсад қўйишдан тортиб, уларни амалга ошириб натижалар келтиришига қадар бўлган ҳамжиҳатликларнинг ривожланишини акс эттиради. Шу билан

бирга, таълим жараёнининг ушбу таркибий қисмлари педагоглар ва ўқувчиларнинг ҳамжиҳатликларини назарда тутиши лозим.

Таълимнинг мазмуни ўқув даражаси, давлат ўқув дастурлари ва дарсликлар билан белгиланади. Айрм дарсларнинг мазмуни, мундарижаси ўқитувчи томонидан қўйилган вазифаларни ҳисобга олган ҳолда конкретлаштирилади. Фаннинг мазмунида ўқувчиларнинг кизиқишлари, «тайёргарлик даражаси», ишлаб чиқариш ва мактабдаги ижтимоий муҳит ўз ифодасини топиши керак.

Таълимни баҳолаш — педагоглар томонидан фан ва таълим жараёнида эришилган натижаларни ўқувчиларнинг ўзлари баҳолашларини жорий этиш четга оғиш аниқлаганда уларнинг сабабларини аниқлаш, кўникмалар ва билимларда топилган камчиликларни тўлғазиш, режалаштирилган янги вазифаларни лойихалашни ҳам назарда тутати.

Таълим жараёни асосида ўқувчилар томонидан ўқув-материалини ўзлаштириш ва мазкур фаолнятин бошқаришни амалга ошириш ётади. Шунинг учун ўқув жараёнида раҳбарлик ролини ўқитувчи бажаради. Аммо ўқув жараёнининг ўзи ўрганиш субъекти сифатида ўқувчиларнинг актив фаолиятларисиз амалга ошмайди. Ҳозирги даврда, ҳар бир дарс ўқувчиларнинг ўзи янги билимлар, кўникмаларни ўзлаштириш фаолиятини ташкил этишига йўналтирилган. Ўқитувчи ўз фаолиятини дарс режаларни тузиш воситасида амалга оширади. Намунали мавзуга тегишли режалар махсус ойномаларда нашр этилади ва ўқитувчи мактаб ҳамда синфнинг ўзига хос томонларидан келиб чиқиб баъзи бир ўзгаришларнигина киритади. Дарс режалаларини ишлаб чиқишда фанни ўқитиш услуби юзасидан нашр этилган махсус қўлланмалар ёрдам бериши мумкин. Ушбу қўлланмаларда дарс бериш давомида ечилиши керак бўлган масалалар, топшириқлар характерлари хусусида маслаҳатлар берилади. Жуда мураккаб таркибий қисмлари алоҳида таъкидлаб ўтилади, жуда ҳам бебаҳо, фойдали тажрибалар мустаҳкамлаш учун машқлар, кўргазмалар, такрорлаш ва уй ишлари сифатида тавсия этилади. Шундай қўлланмалардан ўқитувчининг доимий равишда фойдаланиши дарсларни режалаштириш давомида ўз вақтини тежаш имкониятини беради. Режанинг матни ўқитувчининг педагогик тажрибасига боғлиқ бўлади. Ёш, ўз фаолиятларини энднгина бошлаётган ўқитувчиларга ишларининг биринчи босқичларида машғулотларини бир қанча даражада батафсилроқ режалаштиришга тўғри келади, яъни ўқув, тарбиявий, ривожлантирувчи характердаги асосан вазифаларни ўзида бирлаштирган ҳолда дарснинг мақсадини қайд этиб ўтиш, билимларни қўллаш ва мустаҳкамлаш учун ишланадиган машқларнинг тартиб рақамларини кўрсатиш, уй иши учун топшириқларнинг мазмунини, адабиётлар, жиҳозларнинг номи ва саноғини кўрсатиш лозим.

Ўқитувчининг белгиланган режани бажариш юзасидан ташкил этадиган ўқув ишлари тайёрлов ва бажариш босқичларига бўлинади. Дарсга тайёрланиш давомида ўқитувчи ўз имкониятига қараб қуйидагиларни таъминлайди; таълимнинг зарур бўлган техник воситаларини, кўргазмали қуроллар, қўлланмаларни, дидактик ва тарқатиладиган материалларни тайёрлайди; мураккабликлар вужудга келишининг олдини олиш ва, энг муҳими, жойларни танлаб олиш учун навбатдан ташқари, дастлабки диафильмларни кўриш, кўргазмаларни қараб чиқиш, тажрибаларни амалга ошириш ишларини ўтказди; олдиндаги тажрибалар, амалий ишлар ва кўргазмаларни тайёрлаш ишларига ўқувчиларни жалб этади. Уйда ва дарсда такрорлаш уй ишларини ҳамда ўзлаштирилган назарий мавзунини мустаҳкамлаш, машқларни аввалдан бажариб қўйишга чорлайди.

Ўқитувчи дастлабки ташкилий ишлар давомида дарснинг режасига баъзи бир ўзгаришлар, аниқликлар киритади, ўқувчиларда кийинчиликлар туғдириши мумкин бўлган баъзи бир топшириқларни олиб ташлайди ёки бўлақларга ажратади. Бевосита дарсда таълим жараёнини ташкил этиш, бир томондан, ўқувчиларнинг ўқув материалини ўзлаштириш юзасидан фаолиятларини ташкил этиш, уларнинг олдида ўқув топшириқларини қўйиш, ўқувчиларга тегишли шароитларни яратиш, амалий ишларни ташкил этиш давомида ўқувчилар ўртасида вазифаларни аниқ тақсимлаш ва улар олдида турган фаолиятнинг турлари ҳақида тушунарли, аниқ йўл-йўриқлар бериш, ўқув топшириқларини бажариш мобайнида ўқувчиларга

ўз вақтида ёрдам кўрсатиш кабиларни қамраб олади. Таълим жараёнида ўқувчиларнинг фаоллигини рағбатлантиришларсиз муваффақиятли ўқитишни тасаввур этиб бўлмайди.

Рағбатлантиришлар ўқувчиларнинг диққат-этиборларини мавзуга жалб этиш ҳисобига, шунингдек ҳавасмандликни, тиришқоқликни, синчковликни, билимга, қизиқувчанликни уйғотиш ҳисобига ҳам амалга оширилиши мумкин. Дарснинг бориши жараёнида, хусусан унинг иккинчи қисмида, ўқувчиларнинг табиий равишда чарчаслари юз бера бошлаганда ва улар толиқишни, чарчокни кетказадиган таъсирларга муҳтож бўлганда (фойдаланадиган рағбатлантириш усуллари уйлаб топиш керак.

Таълимнинг ташкилий жабҳаси. Таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг белгиланган тартибда амалга ошириладиган фаолиятининг ташқи кўриниши таълимнинг ташкилий кўринишини белгилайди. Таълимнинг ташкилий шакллари ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамжиҳатликдаги фаолиятини аниқлаб беради, оммавий таълим ва алоҳида (индивидуал) ҳолдаги таълимнинг нисбатларини белгилайди.

Ўрта Осиё ва умуман Шарқ таълими алоҳидалик, айримлик, якка ҳолда ўргатиш хусусиятларига эга эди, ўрта асрлар даврида эса машғулотлар ўқувчиларнинг унча катта бўлмаган гуруҳларида ўтказилган. XVI асрда дунё мактабларининг тажрибаларини ўрганиш асосида Я. А. Комсинский дарс шаклидаги таълимни ташкил этишдан иборат синф — дарс тизимини назарий жиҳатдан тушунтириб берди.

Таълимнинг ташкилий — дарс шакли давомидз ўқув машғулотлари ўқитувчининг раҳбарлигида, ўрнатилган жадвалга кўра, доимий бўлган ўқувчилар гуруҳи билан олиб борилади.

Таълимнинг синф — дарс шакли XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида Англияда ёйилди ва белланкастер тизими деб номланди. Бу ном уни таклиф этган муаллифлар А. Белла ва Д. Ланкастер исми шарифларидан ҳосил қилингандир.

Синф — дарс тизими амалда кўп жиҳатдан устун эканлигини намоён этди ва кўпгина мамлакатларда қўллана бошланди. Ўқувчиларнинг англаш фаолиятларини янада фаоллаштириш учун қилинган ҳаракатлардан бири таълимнинг янги ташкилий тури бўлди. Бу XX асрнинг бошларида АҚШ жамоат арбоби Е. Таркхерст томонидан таклиф этилган эди, Бу дальтон-режа деб номланиб, таълимни индивидуаллаштириш ва ҳар бир ўқувчига ўргатишда мустақил равишда ҳамда ўз тезлигида илгари силжиш имкониятини берадиган таълим тури эди.

Дарс ҳозирги замон ўқув жараёнида таҳсил мақсадларини амалга оширишда асосий таълим шакли ҳисобланади. Бир неча асрлар давомида таълимнинг дарс шаклидан бошқа бир янги шаклини педагогика назарияси ҳам, амалиёти ҳам таклиф этганича йўқ,

Ўтказилган дарс ўқувчиларни ҳам, ўқитувчиларни ҳам қаноатлантириши учун маълум даражада умумий талабларга жавоб бериши керак, Шулардан баъзиларини эслатиб ўтамиз. Айрим олинган бирон-бир дарс-предмет календар дастуридаги ўз ўрнига эга бўлиши, мақсади аниқ белгиланган бўлиши керак. Дарс ўтиш жараёнида шакллантирилиши лозим бўлган билим иқтидор ва кўникмаларнинг эришиладиган даражаси билан ҳам белгиланиши маъқул бўлади. Дарсда ишлатиладиган усуллар, воситалар туркуми аниқ бўлиши олдиндан белгиланиши мақсадга мувофиқдир. Дарсга қўйиладиган дидактик талаблардан яна бири шукн, бериладиган ўқув материал системали равишда осондан — кейинга, оддийдан — мураккабга, ўқувчилар ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак.

Ўқитувчи дарсни ташкил қилар экан, ўқувчилар ўқув фаолиятини активлаштирувчи ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришнинг муқобил режаларини амалга оширишни кўзда тутмоғи лозим. Дарсга бирмунча тарбиявий талаблар қўйилади. Ҳар бир дарс маълум даражада ғоявий йўналган аниқ тарбиявий вазифаларни бажариши, олинган илмий билимлар асосида дунёқарашни, юқори ахлоқий фазилатларни, эстетик дидни шакллантириб, таълимнинг хаёт билан мустақил алоқаларини таъминлаши зарур. Ўқувчиларда билимга қизиқишни, билимларни мустақил эгаллаш кўникмаларини қарор топтириш, ижодий ташаббускорликни қўллаб-қувватлаш, уларнинг тасаввурлари чуқурлиги тарбиявий талаблардан ҳисобланади.

Дарсга қўйиладиган ташкилий талаблар: мавзу (календар) асосида дарс ўтказишнинг ишлаб чиқилган аниқ режаси мавжуд бўлиши, дарс ўз вақтида бошланиб, ўз вақтида тугаши

керак. Дарснинг мантикий изчиллиги, тугалланганлиги ва дарснинг бошидан то охиригача ўқувчилар онгли интизоми таъминланмоғи лозим, Дарсни ташкил этишда турли-туман воситалардан, ўқув-техник, компьютер, стационар ва динамик кўргазмали куроллардан фойдаланиш кўзда тутилади.

Дарснинг таркибий тузилиши ўрганилаётган материалнинг мазмунига, дарсда фойдаланиладиган таълимнинг усул ва услубларига, ўқувчиларнинг тайёрланиш ҳамда ривожланиш даражасига, ўқув жараёнида дарснинг ўрнига боғлиқ бўлади.

Дарслар жуда ҳам турли-туман таркибий тузилишларга эга бўлиб, уларни бир, марта доимий равишда мавжуд бўладиган кўриниш тарзида режалаштириш ва қотиб қолган намуна асосида ўтказавериш мумкини эмас. Дарснинг таркибий тузилишига юқорида қайд этиб ўтилган омиллар қаторида мазкур синфда ишлашнинг ҳаққоний шарт-шароитлари, шунингдек ўқитувчи иш фаолиятининг ижодий характери катта таъсир кўрсатади. Ҳар бир дарс бошқа дарслардан ҳатто улар битта мавзу юзасидан тенг, ёнма-ён синфларда ўтказилганда ҳам, унинг ўзига хос жиҳатларига кўра фарқ қилади. Дарсда ҳар доим ўқитувчининг махсус «педагогик ёндашув тарзи»ни кўриш мумкин. Масалан, комбинациялашган дарс қуйидаги кўринишда ташкил этилади: ташкилий иш, ўқувчиларга берилган уй ишларининг бажарилишини текшириш, ўрганилган материал юзасидан ўқувчилардан сўраш, ўқитувчи томонидан янги материалнинг баён этилиши, ўрганилган материални мустаҳкамлаш, уйга топшириқлар, вазифалар бериш.

Дарснинг таркибий тузилиши ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ҳамжиҳатликдаги фаолиятларининг ташқи кўринишигина эмас, балки жараёнларнинг моҳиятларининг ҳам акс эттириши керак.

Замонавий дарслар учун ўзлаштириш, қисмларга ажратиш, такрорлаш ва мустаҳкамлаш, янги ўқув материални эгаллаш ҳамда уни амалий жиҳатдан қўллаш билан боғлиқ равишда олдин ўрганилганларни назорат этиш каби таркибий қисмларнинг ўзаро боғлиқликлари характерлидир. Ўқувчиларнинг кидирувчанлик фаолиятларининг таркибий қисмлари фақат муаммоли дарслардагина эмас, балки ҳамма турдаги дарсларнинг (комбинациялашган, назорат ва бошқалар) айрим босқичларида ҳам фойдаланилади.

Дарснинг муваффақиятли ўтиши ўқитувчи ҳамда ўқувчиларнинг дарсга тайёрланишларига боғлиқдир.

Дарсга тайёрланиш ва уни олиб бориш. Дарсга тайёрланиш етарли даражада педагогик иш тажрибасига эга бўлмаган ёш ўқитувчилар учун жуда зарур.

Ўқитувчининг дарсга тайёрланишида дастлабки босқичлар алоҳида ўрин тутати. Ўқувчи бошланиши олдида ўқитувчи дастурдаги ҳамма мавзуларни ўрганиш вақтини тақсимлаб чиқади, унга мувофиқ бўлган календар режасини тузади. Ушбу режа ўқитувчига дарс ўтишида биринчи ҳужжат сифатида хизмат қилади.

Дарснинг режаси ихтиёрий тузилади, аммо унда қуйидаги таркибий қисмлар акс этишини таъминлаш зарур: дарснинг ўтказилиш муддати ва унинг мавзу режаси бўйича тартиб раками; ўтказиладиган синфи, дарс мавзуси; таълимнинг вазифалари, шакллантириладиган билим ва кўникмалар; ўқувчиларни тарбиялаш ва ривожлантириш; дарс босқичларининг давомийлиги ва ушбу босқичларда вақтнинг тақсимланишини кўрсатган ҳолдаги таркибий тузилиши; ўқув материалининг мазмуни; дарснинг ҳар бир қисмида ўқитувчи ва ўқувчининг иш усуллари; таълимнинг кўргазмалн ва техник воситаларини қўшиб ҳисоблаганда дарсни ўтказиш учун зарур бўлган ўқув куроллари; дарсда бевосита ўтказиладиган тест синовлари; уй вазифалари, топшириқлар.

Дарснинг ютуғи ва унинг натижалари нафақат ўқитувчи тайёргарлигига, балки ўқувчиларнинг тайёргарликларига ҳам боғлиқдир. Афсуски, ушбу масалага кўпинча ўқитувчилар ўзларининг амалий ишларида етарли даражада эътибор бермайдилар. Шу билан бирга ўқувчиларнинг навбатдаги дарсга (ёки дарсларга) тайёрланишлари уларда ижобий психологик кайфиятни вужудга келтиради, англашга, билишга бўлган юқори даражадаги қизиқишни туғдиради. Ўқувчиларни дарсларга тайёрлашда қуйидагилар назарда тутилади: уларни олдинда турган дарснинг дастурий ўрганиш режаси билан таништириш (бу хусусан юқори синфлар билан ўқув ишларида ҳам жуда зарурдир); ўқувчиларнинг тушуниши мумкин

бўлган дарсларнинг айрим бўлимлари билан танишиш; навбатдаги дарсда кўрсатиладиган масалалар юзасидан илмий-оммабоп адабиётларни ўқиш, янги материални ўрганишга кўмаклашадиган кузатишлар ва унча мураккаб бўлмаган тажрибаларни ўтказиш.

Уқувчиларнинг дарсдаги ишларини барча учун умумий (фронтал) шаклда ташкил этиш билан бир қаторда, турли машқларни гуруҳларга ажратиб бажариш шакллари ҳам қўлланилади. Шу билан бирга у ўқувчиларнинг индивидуал (алоҳида ҳолдаги) ва ҳар томонлама (фронтал) ишлари билан жуда ҳам мустаҳкам боғлиқдир. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, мақсадга мувофиқ бўлган гуруҳнинг таркиби 5—7 кишидан иборат бўлиши керак. Ҳамкорликдаги ишлар учун бир хил ишлаш қобилиятига ва тахминан бир хил ўзлаштириш даражасига эга бўлган ўқувчилардан гуруҳ жамлаш зарур. Қоида бўйича ушбу гуруҳларнинг таркиби доимий бўлмасдан, ҳар бир фан бўйича турлича бўлади, ўқувчиларнинг ўзлари томонидан белгиланади, ўқитувчи эса ўқувчилар орасидаги ўзаро муносабатларни ҳисобга олган ҳолда тўррилаб, бир йўналишга солиб боради.

Уқувчиларнинг гуруҳ ишлари деярли барча дидактик масалаларни: масала ва машқларни ечиш, мустаҳкамлаш, янги материални ўрганишда қўлланилиши мумкин. Гуруҳларда ҳам ўқувчиларнинг мустақил ишлашлари ташкил этилади, аммо табақалашган гуруҳга тегишли топшириқларни бажариш ўқувчиларни жамоа бўлиб ишлаш методларига ўргатади, мулоқот эса, психологлар таъкидлаб ўтганидек, шахсиятпарастликдан қутулиш имкониятини яратади.

Уқувчиларнинг ҳар томонлама (фронтал), гуруҳ ва индивидуал (алоҳида) ишлари тарбиявий ҳамда таълим вазифаларини амалга оширишга таъсир кўрсатади. Шунинг учун ўқитувчи ўқув фанининг ўзига хос томонларини, ўргатаётган материалнинг мазмунини ўқитиш методларини, синф ва айрим ўқувчининг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда бу масалаларни мувофиқлаштириши керак.

Ўқитувчи дарсларда ўқувчиларга бўлган талабчанликни ўзаро ҳурмат, зийраклик билан олиб бориши лозим. Дарсда ўқувчиларга ўқитувчининг мурожаат шакли ҳам фарқсиз эмас. Ўқувчиларни исми шарифи билан аташ мақсадга мувофиқроқдир. Ўқитувчи дарсларда фақатгина зийрак ва меҳрибон, қувноқ, хушёр бўлибгина қолмай, балки жиддий қиёфага кириши ҳам керак.

Ўқитувчининг ўқувчиларга муносабатидаги ишонч, ўқитишнинг турли шаклларида фойдаланиш, ўқувчи ишларига ҳаққоний баҳо бериш, уларга ҳар доим ёрдам кўрсатиш — булар жуда катта дидактик ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, ўқувчиларда меҳнат малакаларини ҳамда ижобий ахлоқий фазилатларни шакллантиради.

Дарс беришни такомиллаштириб бориш учун янги шароитларда таълимни ташкил этишнинг асосий шакллари ўрганиш зарур. Бунда таълим самарадорлиги ўқувчилар томонидан олинган билимлар билан чегараланмайди, балки англашнинг кўникма ва малакаларини эгаллаш билишга бўлган қизиқишларни ҳам қўшиб олади.

Уқув-тарбия муассасаларида дарс ўқувчиларнинг ёшига ҳамда уларнинг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда ўзига хос шаклда, ташкил этилади. Масалан, қуйи синфларда, ўқувчилар диққатини қиёсан жуда ҳам тез қўшиш зарур бўлиб, дарсларда ўқув ишларининг ҳар хил турлари, жумладан, ўйин ва машғулот характериға эга бўлганларидан фойдаланилади.

Юқори синфларда ўқитувчи томонидан янги материални баён этишда дарсларнинг (ҳикоя, тушунтириш ёки маъруза қилиш) роли ортади ва ўқувчиларнинг мустақил ишларининг (дарсликлари ва ўқув қўлланмалари билан) аҳамияти ошади, муаммоли дарсларда ижодий характердаги индивидуал (алоҳида ҳолдаги) ва гуруҳ бўлиб иш бажариш кенг қўлланилади. Академик лицей ва коллежларда ўқув машғулотларининг жадвалиға қўш дарслар деб номланадиганлари киритилади. Бундай дарсларни янги маълумот асосидаги маърузани ўтказишда, амалий ишларни, семинар ва амалий машғулотларни, практикумлар ва ўқув саёҳатларини бажаришда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Уқитувчи дарсларда ва кечки мактабларда ҳаётий масалаларни мустақил ҳал этиш (ишлаб чиқариш, турмуш масалалари) малакасига эга бўлган ўқувчиларнинг мустақил ишларига суянади.

ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ УСУЛЛАРИ ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

Таълим усуллари-ўқитувчи ва ўқувчининг тартибга солинган ўзаро алоқадаги фаолияти.

Ўқитиш усуллари ўқув жараёнининг асосий қисми ҳисобланади. Бу фаолиятни тегишли усулларсиз амалга ошириб бўлмайди.

Усуллар ахборотни узатиш ва қабул қилиш характериға қараб сўз орқали ифодалаш, кўргазмали ва амалийға бўлинади. Таълим мазмунини ўзлаштиришда ўқувчиларнинг билим фаолиятиға муносиб равишда қуйидаги усуллар: тушунтириш- иллюстратив (информатсион рецептив), репродуктив, муаммоли баён, хусусий қидириш ёки эвристик ҳамда ярим тадқиқот усуллари қўлланилиши мумкин.

Ўқув-билиш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш жараёни узатиш, қабул қилиш, англаш, ўқув ахборотни эсда сақлашни ҳам олинадиган билим ва кўникмаларни амалиётда қўллай олишни назарда тутати. Таълим жараёни ўқув ахборотни ва уни мантиқий ўзлаштиришни англашни ташкил қилишни кўзда тутати.

Ўқув фаолиятини рағбатлантириш ҳамда таълимға бурч ва маъсулиятни асослаш усуллариға бўлиш мумкин.

Таълимни рағбатлантириш усуллари: 1.Таълимға қизиқишни рағбатлантириш усуллари 2.Таълимға бурч ва маъсулиятни рағбатлантириш усуллари.

Таълим жараёнидаги назорат ва ўзини-ўзи назорат қилиш усуллари оғзаки, ёзма, лаборатория-амалий тест-рейтинг усуллариға бўлинади.

Таълимда назорат ва ўзини-ўзи назорат қилиш усуллари қуйидагилардир: 1.Оғзаки назорат ва ўзини-ўзи қилиш. 2.Лаборатория-амалиёт назорати ва ўзини-ўзи назорат қилиш. 3.Тест назорат.

Тақлиф қилинаётган усуллар нисбатан яхлит ҳисобланади, чунки фаолиятнинг барча асосий элементларини ҳисобға олади. Унда билиш фаолиятини қабул қилиш, англаш ва амалда қўллаш қирралари яхлит ҳолда кўринади.

Таълимнинг оғзаки усуллари. Таълимнинг оғзаки усуллари: ҳикоя, лекци, суҳбатва бошқалар қиради.Бу усулларнинг қўлланилишида ўқитувчи сўз воситасида ўқув материални баён қилади, тушунтиради, ўқувчилар эса тинглаш, эслаб қолиш орқали уни фаол қабул қиладилар ва ўзлаштирадилар.

Ҳикоя. Ушбу усулда ўқувчиларға ўқув материали мазмунини оғзаки баён қилиш кўзда тутилади.

Ҳикоянинг бир неча тури бўлиши мумкин-ҳикоя-муқаддима, ҳикоя-баён, ҳикоя-хулоса Биринчисининг мақсади-ўқувчилани сҳбат орқали янги материални қабул қилишға тайёрлашдир. Ҳикоянинг бу тури нисбатан баённинг қисқалиги, ёрқинлиги, қизиқарлилиги ва эмоционаллиги билан характерланиб, янги мазуга қизиқиш, уни фаол ўзлаштиришғаэҳтиёж уйғотади. Мана шундай ҳикоя вақтида, дарсда ўқувчи фаолиятининг вазифалари тўғрисида тушунарли шаклда хабар берилади.

Ҳикоя-баён даврида ўқитувчи янги мавзунинг мазмунини очиб беради, муайян ривожланувчи режа, асосий,муҳимларини ажратиб, иллюстрауия ва ишорали мисолларни изчил баён қилишни амалға оширади.

Ҳикоя-хулоса одатда машғулотнинг охирида келтирилади.Ўқитувчи ундан асосий фикрни якунлайди, хулосалайди ва умумлаштиради, мазкур мавзу юзасиан мустақил ишлаш учун топшириқлар беради.

Ҳикоя усулини қўллаша қуйидаги усуллардан фойдаланилади: баён қилиш, диққатни фаоллаштириш, хотирада сақлашни жадаллаштириш усуллари, ўхшатиш, таққослаш, асосийсини ажратиш, якулаш каби мантиқий усуллар.

Ҳикояни самарали қўллашнинг шартлари: режани кунт билан ўйлаш, мавзуни ёритишнинг оқидона изчиллигини таъминлаш, мисоллар ва иллюстрацияларни муваффақиятли танлаш, баёнда зарурий эмоционалликка эришиш даркор.

Маъруза. Таълимнинг сўз билан ифодалаш усуллаидан бири сифатида ўқув маърузаси ўқув материалларини оғзаки баён қилишни кўзда тутиб, ҳикоядан ўз ҳажмининг катталиги, мантикий қурилиши, образли исботлаш ва умумлаштиришнинг мураууаблиги билан ажралиб туради.

Маъруза давомида ахборотни оғзаки баён қилиши, узоқ вақт давомида диққатни тутиб туриш, тингловчиларнинг фикрларини фаоллаштириш усуллари, далиллаш, исботлаш, таснифлаш, системалаштириш, умумлаштиришдан фойдаланилади.

Маърузалар орқали асосан ўрта мактабларнинг юқори синфларида, шунингдек академик лицей, коллеж ва олий ўқув юртларида ўқитилади. Маъруза режасини аниқ ўйлаш ва маълум қилиш зарур. Режа бандларининг барчасда, уларнинг ҳар бирининг якун ва хулосаларини изчил баён қилишда мантикий уйғунлик бўлмоғи керак.

Баённинг енгиллиги, тушунарлилиги, атамаларни тушунтириш, мисоллар ва кўргазмалар тайёрлаш, унинг хилма-хил воситаларидан фойдаланиш ҳам бундай катта аҳамиятга эга эмас. Маъруза шундай шундай суратда ўқиладики, тингловчи унинг зарур жойларини ёза олсин. Шунинг учун ҳам ўқитувчи маърузанинг ёзиб олинadиган жойларини аниқ ажратиши, ёзиб олишларини енгиллаштириш учун зарур бўлса такрорлаши лозим.

Кейинги йилларда юқори синфларни ўқитишда физика, кимё, тарих фанларидан кўпгина мавзудаги маърузалар синфни кичик гуруҳларга бўладиган семинар машғулотлари билан биргаликда олиб борилмоқда.

Сухбат. Сухбат усули атрофлича ўйланган саволлар ёрдамида ўқитувчи билан ўқувчилар орасидаги сухбатни кўзда тутиб, у ўқувчини фактлар тизимини, янги тушунчалар ва қонунларни ўзлаштиришга олиб келади.

Сухбат усулининг қўлланилишида саволларни қўйиш, ўқувчининг жавоб ва мулохазаларини муҳокама қилиш, жавобларни тузатиш усулларида фойдаланилади.

Саволлар қабул қилиниши учун етарлича ҳажмли бўлиши лозим. Шундай ухбатлар ҳам бўлиши мумкинки, унда ўқувчилар илгари ўзлаштирганларини эслайдилар, хулоса чиқарадилар. Бундай сухбатлар асосан тушунтириш характериға эга ва илгари ўзлаштирилганларига суяниш, ўқувчилар хотирасини фаоллаштиришни кўзда тутати.

Таълимнинг кўргазмали усуллари. Таълимнинг кўргазмали усулларини шартли равишда икки катта гуруҳга бўлиш мумкин: иллюстрация ва намоиш қилиш усуллари.

Иллюстрация усули, ўқувчиларға иллюстрация қўлланмалар-плакат, харита, доскадаги расм ва бошқаларни кўрсатиш кўзда тутати.

Намоиш қилиш усули, одатда, асбоблар, тажрибалар, техник қурилмаларни намоиш қилиш билан боғлиқ. Намоиш қилиш усулиға, шунингдек, кинофильм ва диафильм кўрсатишни ҳам киритишади. Кўргазмалилик усулини қўллашда қуйидаги усуллардан фойдаланилади: кўрсатиш, яхши кўтинишни таъминлаш, намоиш ва хоказолар натижаларини муҳокама қилиш.

Кейинги йилларда амалиёт кўргазма воситаларининг бир қатор янгилари билан бойиди. Ўқитиш амалиётиға кундузи синфни қоронғиллаштирмасдан ўқитувчининг шаффоф клёнкада тайёрланган расм, схема, чизмаларини кўрсатувчи ЛЭТИ аппарати, кодоскоплар кириб келди.

Ўқув киносини қўллаш усули таълим амалиётида одатдаги ходиса бўлиб қолди. Асосий ўқув фильмларининг рўйхати ҳозирги кунда мактаб дастурларига киритилди. Бу эса ўқитувчиларнинг танлашини анча осонлаштирди. Ўқув жараёнида мавзу бўйича тўлиқ фильм ҳам, шунингдек, кино парча ва кинокольцовкаларидан ҳам фойдаланилади. Кинокольцовка одатда ёпиқ жараёнларни акс эттиради. Мавзуни мустаҳкамлаш учун фильмлардан фойдаланиш самара беради.

Ўқув жараёнида фильмларни фойдаланишға тайёрлашда ўқитувчи уни олдиндан кўриши, намоиш қилиш давомида ўқувчилар олдиға қўйиладиган асосий саволларни тузиши, дарснинг тегишли лағзасида кўрсатиладиган парчаларни, саволларни тузиши, алоҳидапарчаларни ажратиши лозим.

Ўрта мактаб, академик лицей, коллеж ва олий ўқув юртлари учун кўплаб телефильмлар яратилди, шунингдек ўқув телекўрсатувлари ҳам олиб борилмоқда. Республика телевидиниесининг бўлажак кўрсатувлар дастуриматбуотда эълон қилинади. Буни ҳисобга олиб, мактабларда ўқув машғулотилари жадвали тузилади ва уларни кабинетларга ўтказиш кўзда тутилади.

Таълимнинг кўргазмали усулининг ўзига ҳос хусусияти шундаки, улар сўз билан ифодалаш усули орқалиу ёки бу даражада уйғунлашиб кетади. Сўз ва кўргазмалиликнинг чамбарчас боғлиқлиги шунаки, объектив ва борлиқдаги қонуниятлар амалиётни биргаликда қўлланишини тақозо этади.

Шундай қилиб, сўз ва кўргазмалилик алоқасининг хилма-хил шакллари мавжуд. Уларнинг қайсисигадир устунлик бериш хато бўлар эди, чунки таълим вазифасининг ўзига ҳос хусусияти, шунингдек ўқувчилар тайёргарлиги даражасидан келиб чиқиб, ҳар бир конкрет ҳолатда уларнинг энг оқилона қўшиливи танланади.

Тарбия усуллари тарбия фаолиятининг хилма-хил турларининг кенг доирасини қамраб олади. Амалий усулларга ёзма машқлар-она тили ва чет тили, математика ва бошқа фанлар бўйича топширикни бажариш машқлари киради. Машқ давомида ўқувчи амалда олган назарий билимларни қўллайди.

Шрганиш машқларига ёзма машқлар – она тили ва чет тили, математика ва бошқа фанлар бўйича машқлар киради. Машқ давомида ўқувчи амалда олган назарий билимларни қўллайди.

Амалий усулларнинг иккинчи гуруҳини лаборатория тажрибалари ташкил қилади. Кейинги ўн йилликда мактаб амалиётида фронтал лаборатория ишлари мустаҳкам ўрин олади. Шунингдек, амалий усулларга устахоналарда, ўқув-ишлаб чиқариш цехлари, ўқувчилар бригадаларда меҳнат топшириқларини бажариш ҳам киради. Буларда ўқув устахонасидаги қоғоз, картон, ёғоч, металл билан ишлаш, “конструктор” типдаги пермамадалар билан ишлаш билан боғлиқ барча ишларни киритиш мумкин. Таълимнинг шундай усуллари ҳам қўлланиладиги, бунда ўқув корхонасининг ишлаб чиқариш топшириғи бажарилади.

Амалий усулларга, шунингдек, ўқувчиларни овоз ёзиш ва овозни қайта ишлаш аппаратлари билан бажарадиган ишлари ҳам киритилади.

Тарбия усулига ўргатувчи машиналар билан машина триножорлар ва репититорлар билан машқ ҳам киради. Бу машиналар, одатда, ҳар бир доза учун назорат саволларини тайёрлаш, жавобни мустаҳкамлаш ёки янги йўлловчи саволларни қўйишни ташкил этади.

Амалий усуллар тарбиянинг сўз орқали ифодалаш ва кўргазмали усуллари билан чамбарчас боғлиқликда қўлланилади, машқ, тажриба, меҳнат операциясини бажаришдан олдин педагог тушунтириш беради. Оғзаки тушунтириш ва иллюстрацияни кўрсатиш, одатда, машқни бажариш жараёнининг ўзи билан бир вақтда олиб борилади.

Таълимнинг муаммоли-қидирув усуллари.

Таълимнинг муаммоли-қидирув усули муаммоли таълим жараёнида қўлланилади. Бу методлардан фойдаланишда ўқитувчи аввало муаммоли вазиятни яратади, саволларни қўяди, экспериментал топшириқларни таклиф қилади. Ўқувчилар олдинги тажриба билимларига асосланиб муаммоли вазиятни ҳал қилиш йўллари тўғрисидаги таклифларни айтадилар, олдин олган билимларини умумлаштирадилар, ҳодисаларнинг сабабларини аниқлайдилар, муаммоли вазиятни ечишнинг энг оқилона вариантини танлайдилар.

Ўқув материалларини муаммоли ўтиш муаммоли тузилган маъруза усуллари орқали баён давомида мулоҳаза юритишни, исботлашни, умумлаштиришни ва тингловчи фикрини ўз ортидан эргаштиришни, уни фаолроқ ва ижодийроқ қилишни кўзда тутди.

Муаммоли таълим усулларида бири эвристик ва муаммоли қидирув суҳбати ҳисобланади. Бунда педагог ўқувчилар олдида қатор изчил ва ўзаро боғланган саволларни қўяди. Агар эвристик суҳбатда бундай тахминни янги мавзунинг фақатгина бирор элементида алоқадор бўлса, муаммоли-қидиру суҳбатда ўқувчилар муаммоли вазиятнинг бутун сериясини ечадилар. Шунинг

учун ҳам бу суҳбатларнинг фарқли шартли ва фақатгина муаммоли вазиятда қўлланиш тадбирларига таълуқлидир.

Таълимнинг муаммоли-қидирув усулларида кўргазмали қўлланмалар эсда сақлашни фаоллаштириш мақсадида эмас, балки дарсда муаммоли вазиятни яратадиган экспериментал масалаларни қўйиш учун ишлатилади. Бундан ташқари, кейинги пайтларда расмлар ва схемалар серияси кўринишида муайян ўқув вазиятлари тасвирларнинг кўргазмали қўлланмалари кўп тайёрланмоқда. Бу усулда ўқувчиларнинг мустақил фикирлашининг устивор сабабларини аниқлаш онсон кечади.

Муаммоли-қидирув усуллари кўпроқ ижодий билиш фаолияти кўникмаларини ривожлантириш мақсадида қўлланилади. Улар ўқувчининг билимини чуқур англашига, мустақил эгаллашига ёрдам беради. Бу усуллар, айниқса, қуйидаги ҳолларда самарали қўлланилади: ўқув материалида тушунча, қонун ва назария кабиларни шакиллантиришига йўналтирилганда, фактик информацияни маълум қилиш, меҳнат фаолиятининг лаборатория-экспериментал ўқув ва кўникмаларини ҳосил қилишда, ўқув материалининг мазмунини принципиал жиҳатдан янги бўлмасидан, илгари ўрганилганининг мантикий давоми бўлса, унинг асосида ўқувчилар янги билимни қидириш учун мустақил қадам ташласа; мазмун ходисадаги сабаб-оқибат ва бошқа алоқаларни аниқласа, умумлашмалар ва бошқаларга олиб келса. Қидирув усуллари ўқитувчилар ўқувчиларни муаммоли вазиятни ечиш фаолиятига тайёрлаган ҳолатларда қўлланилади.

Талим-тарбия жараёнида таълим олувчиларни фаоллаштириш. Агар таълим жараёни талабада фаол ҳаракат, билим ва кўникмалар ортириш иштиёқини уйғотсагина бу жараён самарали кечади ва сифатли натижа беради.

Б жараёнда ўқув фаолияти, унинг мазмуни, шакли ва амалга ошириш усулларига муносабатда ижобий ҳиссиётнинг юзага келишини таъминлаш мумкиндир. Шунинг учун ҳам диққат, эслаб қолиш, англаш жараёнларига бундай ҳолатларда ўқувчининг чуқур ички кечинмалари қўшиладики, бу жараённи қизғин кечадиган қилади ва мақсадга эришиш маъносида анча самарали бўлади.

Таълимни ҳиссий рағбатлантириш усулларидан бири дарсда қизиқарли вазиятни яратишдир. Бунда гап ўқув жараёнига қизиқарли мисолларни, тажрибаларни, фактларни киритиш устида боради. Масалан, физика фанида «физика рўзғорда», «изиуа эртақларда» каби мисоллар бўлиши мумкин.

Ҳиссий кечинмалар ҳайратланиш усулини қўллаш йўли билан ҳам ҳосил қилинади. Рағбатлантириш усулларидан бири айрим табиат ходисаларини илм-фан нуқтаи назаридан келиб чиқиб тушунтиришдир.

Дарс давомида ҳиссий вазиятни яратиш учун ўқитувчи нутқининг бадийлиги ва ёрқинлиги катта аҳамиятга эга. Ўқитувчининг нутқи булариз ҳам ахборот сифатида фойдали бўлсада, лекин у ўқувчининг ўқув билиш фаолиятини рағбатлантиради. Қизиқишни шакллантириш усуллари нутқнинг бадийлиги, образлилиги ва ёрқинлигини таъминлаш билан бирга ўз навбатида ўқув фаолиятига ижобий муносабатни уйғотиши ҳамда билишга қизиқишни шакллантиришда дастлабки қадам бўлиши керак.

Ўқув фаолиятига қизиқишнинг асосий манбаи, аввало унинг мазмунидир. Бу мазмун кучли рағбатлантирувчи таъсир кўрсатиши учун таълим принциплари қатор талабларга жавоб бериши лозим. Бунда таълим мазмунининг рағбатлантирувчи таъсирини оширадиган айрим махсус усуллар ҳам мавжуддир. Уларга биринчи навбатда янгилик, долзарблик ҳолатларини киритиш мумкин. Ана шу мақсада ўқитувчи мамлакат жамоатчилигида алоҳида қизиқиш уйғотаётган, вақтли матбуотда эълон қилинаётган, телевидение ва радио орқали берилаётган фактлар, расмларни махсус танлайди. Ана шундагина ўқувчилар дарсда ўрганилаётган масалаларнинг муҳимлигини ёрқин ва чуқур ҳис қиладилар ва шунга асосан унга катта қизиқиш билан ёндашаилар.

Ўқишга қизиқишни рағбатлантиришнинг муҳим усули сифатида билишга доир ўйинлани айтиш мумкин. У ўқув жараёнида ҳордиқ чиқариш вазиятини яратади. Ўйин ўқишга қизиқишни уйғотувчи восита сифатида аллақачон тан олинган. Масалан, саёҳат, электровикторина каби ўйинлар ёрдамида муайян туманларнинг ҳайвонот дунёси, ўсимликлари, табиати ўрганилади.

Мактаб иши амалиётида дарсда махсус ташкил қилинадиган ўқув бахсларини тез-тез учратиш мумкин. Бунда юқори синф ўқувчилари ўқувчиларнинг топшириғи билан у ёки бу бадиий асарни турли ҳил нуқтаи назардан таҳлил қилувчи адабиётларни ўрганадилар, янги физикавий ва кимёвий кашфиётларга турлича нуқтаи назарни муҳокама қиладилар. Бундай ўқувчилар концепциялар тарафдорлари бўлиб чиқадиладар. Ўқишга ҳавасни рағбатлантиришнинг таъсирчан усулларида бири талабаларда қувонч ҳиссини яратишдир. Муваффақият вазиятини яратишда у ёки бу ўқув топшириғини бажариш учун қулай маънавий-психологик муҳитни танлаш ҳам роль ўйнайди. Қулай микро ижтимоий иқлим ўқиш вақтида ишончсизлик, қўрқиш туйғусига барҳам беради. Бунда иккиланиш ҳолати ишониш ҳолати билан алмашинади.

Талабаларнинг ўқиш давридаги бурч ва маъсуллик асослари. Таълим жараёни билишга қизиқишгагина эмас, балки бир қанча бошқа омилларга ҳам таянади. Бу омиллар ўқувчига ўқишдаги муқаррар қийинчиликларни бартараф этиш, уларни енгишдан қувониш ва қониқиш туйғусини бахш этади.

Маълумки, талабаларнинг ўқишидаги бурч ва маъсуллик асослари бутун бир гуруҳ усуллари кўллаш воситасида шаклланади. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, ўқишда бурч ва маъсулиятни шакллантириш таълим ва тарбия жараёнининг бирлигини тақозо этади.

Талабаларда ҳамма фанлар бўйича муваффақиятли ўқишнинг шахсий аҳамиятини тушунишни шакллантиришда ўқитувчи бир қанча қийинчиликларга дуч келади. Агар талабалар бўлажак мутахассислигига яқин ўқув фанларни ўзлаштиришнинг аҳамиятини тушунтириш осон кечади. Бунда ўқувчи техник ихтисосини танласа, унга гуманитар цикл фанларининг аҳамиятини тушунтириш ўринли бўлади.

Таълим жараёнида билим, кўникма ва малакаларнинг даражасини назорат қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Шу хусусда оғзаки савол-жавоб шакли анъанавий усуллардан бири ҳисобланади. Оғзаки савол-жавоб яқка-яқка ва ёппасига сўраш орқали амалга оширилади. Яқка ўқувчидан сўралганда ўқитувчи ўқувчига бир неча савол беради.

Оғзаки савол-жавоб талабалар оғзаки нутқ маданиятини ўстиради. Уларни сўзамолликга, равон сўзлар ишлатиб мантиқий жавоб ахтаришга шаклланган билимларни сўзларда ифодалашга ўргатади. Педагогнинг вазифаси талабалар нутқидаги баъзи хатоликларни усталик билан тўғрилашдан иборат. Қўполлик билан берилган танбех талабаларда сўзлаш иштиёқини қайтаради. Мақтов, далда бериш каби педагогик тадбирлар талабаларда ўзига ишонч уйғотади, гуруҳда мусобақавий кўтаринкилик руҳини уйғотади, гуруҳ жамоасини янада, бирлаштиради. Аммо шунга қарамадан, оғзаки савол-жавобга барча талабаларни юз фоиз жалб қилиб бўлмайди. Чунки айрим тортинчоқ характердаги талабалар бошқалар олдида сўзлашга ийманадилар, хато гапириб қўйсам кулгига қоламан, деб ўйлайдилар.

Кўп ҳоллардан назоратнинг ёзма шакли талабалар ички сир-асрорларини, кечинмаларини, яшириниб ётган истеъдодларини очиш имконини беради. Бу усулда ёзма назорат, иншо, баён, диктант, ёзма синов ва ҳоказоларни 15-20 минут ёки дарс давомида ўтказиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент: Шарқ, 1997.
2. Толипова Ж., Нумонова Н. Таълим-тарбия жараёнида замонавий педагогик технологиялар. / “Халқ таълими” журнали, 2002, № 3. -20-24 б.
3. Ёўлдошев Ж.Ғ., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари. / Тошкент: Ўқитувчи, 2004.
4. Хўжаев Н.Х., Ходиев Б.Ю., Баубекова Г.Д., Тилабова Н.Т. Янги педагогик технологиялар. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Фан, 2002.